

Radboud Universiteit

Het Land van de Rijzende Zonde

Een onderzoek naar herinneringsvorming, collectief geheugen en nationale herinneringscultuur in het licht van het Japanse dwangprostitutiesysteem in Nederlands-Indië

Auteur: Laura van Hoeij
Studentnummer: S1004358
Begeleider: Edwina Hagen
Datum: 15-1-2021
Aantal Woorden: 10.007

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Status Quaestionis.....	5
Bron en methode.....	8
Hoofdstuk 1: Het dwangprostitutiesysteem en het Japanse non-excuus	10
1.1 De wortels van het Japanse prostitutiesysteem.....	10
1.2 De praktijk van het Japanse dwangprostitutiesysteem.....	12
1.3 Het Japanse non-excuus.....	16
Hoofdstuk 2: Van individuele herinnering naar collectief geheugen	17
2.1 De invloed van trauma op herinneringsvorming.....	17
2.2 De vorming van een collectieve herinnering in de culturele context van Nederland en Indonesië.....	20
2.3 Het ontstaan van een zwijgcultuur: de invloed van de historische context in Nederland en Indonesië.....	24
Hoofdstuk 3: Van collectief geheugen naar herinneringscultuur	26
3.1 De Japans-Nederlandse relatie.....	26
3.2 Het Japans historisch revisionisme en de representatie van ‘troostmeisjes’ in de hedendaagse Nederlandse samenleving.....	27
Conclusie	30
Bibliografie	32

Inleiding

Op 14 augustus 1991 trad de Koreaanse Kim Hak-Sun (1924-1997) als eerste vrouw naar buiten met haar getuigenis over het leed dat haar door de Japanse troepen in de Tweede Wereldoorlog was aangedaan als zogenoemd ‘troostmeisje’. De term wordt gebruikt voor de vrouwen die in de periode 1931-1945 tot prostitutie werden gedwongen in de Japanse expansiebeweging in heel Azië en in deze hoedanigheid werden ingezet in de militaire bordelen van hun bezetter om de seksuele excessen van de troepen te kanaliseren. Zo ook in de voormalige Nederlands-Indische kolonie, die tijdens de Tweede Wereldoorlog van 1942 tot 1945 door Japan bezet werd. In veel gevallen werden de ‘troostmeisjes’ zes á zeven dagen per week verkracht door mannen uit alle rangen van het Japanse leger en ondergingen zij inhumane fysieke en mentale mishandelingen. Vijftig jaar lang werd er vrijwel niets geschreven of verteld over de voormalige ‘troostmeisjes’, totdat Kim Hak-Sun in de jaren negentig een katalysator werd voor een stroom van getuigenissen van voormalige ‘troostmeisjes’.

Het aantal vrouwen en meisjes dat werd ingezet als ‘troostmeisje’ blijft tot op de dag van vandaag lastig te schatten. Recent onderzoek gaat uit van bijna een half miljoen meisjes en vrouwen die weken-, maanden- of zelfs jarenlang als dwangprostitutiee door de Japanse troepen werden verkracht.¹ Van dit aantal leefden er naar schatting 70.000 vrouwen in voormalig Nederlands-Indië.² De kleine hoeveelheid gerechtelijke vonnissen die werden uitgesproken voor verkrachting en dwangprostitutie in Nederlands-Indië werd in 1948 in archieven ondergebracht en raakte zo in vergetelheid. De voormalige ‘troostmeisjes’ voelden zodanig veel schaamte en pijn dat ze zich al die tijd nooit publiekelijk hebben uitgesproken over hun ervaringen. Zo werden de ‘troostmeisjes’ jarenlang stilgezwegen en bleef men onwetend van hun bestaan.

Het gebruik van de term ‘troostmeisjes’ is heel belangrijk als we het fenomeen en het historisch narratief bestuderen. De naam die gegeven is aan deze groep vrouwen is een ‘contested concept’, een betwist begrip. Veel voormalige ‘troostmeisjes’ hebben bezwaar gemaakt tegen deze term, omdat het in hun ogen een vertekend beeld geeft van de daadwerkelijke situatie. ‘Troostmeisje’ (Engels: ‘comfort woman’) is afgeleid van het Japanse ‘jugun ianfu’, wat letterlijk vertaald kan worden naar ‘een vrouw (fu) die troost en gerief biedt aan een militaire (jugun) strijder

¹ G. Molemans, *Levenslang oorlog, De verzwegen slachtoffers van het Japanse Keizerlijk systeem van verkrachting en dwangprostitutie tussen 1932 en 1945* (Amsterdam 2020) 296.

² Ibidem, 295.

(ian), een soldaat.³ De term is dus letterlijk vertaald vanuit de taal van de daders, waardoor het een grote rol speelt wanneer we het historisch narratief van de ‘troostmeisjes’ willen bestuderen. Brigitte Ars noemt de term misleidend, maar ziet dat de terminologie van belang is als referentiepunt voor historische gebeurtenissen.⁴ Voor dit onderzoek zal ik dan ook gebruik blijven maken van deze term, me volledig bewust zijnde van de connotaties die het voor de vrouwen en het historisch narratief heeft.

Het is bekend dat getuigenissen van voormalige ‘troostmeisjes’ soms veranderen en elkaar tegenspreken. Het argument dat dergelijke tegenstrijdigheden een aanwijzing zijn dat de vrouwen hun verhalen vormen om voordeel te behalen in gerechtelijke procedures tegen de Japanse regering is echter te kort door de bocht.⁵ De lange periode waarin de vrouwen hun verhaal niet hebben kunnen delen zou er wellicht voor gezorgd kunnen hebben dat herinneringen vervaagd of verdwenen zijn. Er moet hierdoor rekening worden gehouden met de invloed die de individuele ervaring en herinneringsvorming heeft gehad op de manier waarop het collectief geheugen jaren later is vormgegeven in de Nederlandse en Indonesische samenleving.

Dit onderzoek tracht een bijdrage te leveren aan het historisch onderzoek door te bestuderen in hoeverre de meest individuele en persoonlijke herinneringen, zoals die aan verkrachtingen in oorlogstijd, werkelijk als individueel kunnen worden beschouwd. De onderzoeksvraag luidt: ‘Hoe kunnen individuele, gedocumenteerde herinneringen van ‘troostmeisjes’ geplaatst worden binnen de bredere context van het collectieve geheugen van de eigen nationale cultuur, en hoe wordt er vanuit dit collectieve geheugen een herinneringscultuur gevormd?’. Allereerst zal er een historisch overzicht worden geschetst van het ontstaan en de praktijk van het ‘troostmeisjessysteem’. Hier wordt ook de geschiedenis van het Japanse (non-)excuus besproken. Vervolgens worden aan de hand van de bestudeerde bronnen de meest in het oog springende thema’s en de bijbehorende vraagstukken in het theoretische kader geplaatst, waarbij *herinneringsvorming*, *collectief geheugen* en *nationale herinneringscultuur* als leidende concepten zullen dienen. Dit zal gedaan worden in twee hoofdstukken. Eerst zal de stand van het onderzoek worden weergegeven, waarna de bronnen en de methodologie worden geïntroduceerd. Vervolgens zal het eerste hoofdstuk zich focussen op

³ G. Molemans, *Levenslang oorlog, De verzwegen slachtoffers van het Japanse Keizerlijk systeem van verkrachting en dwangprostitutie tussen 1932 en 1945* (Amsterdam 2020) 26.

⁴ B. Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer* (Amsterdam 2000) 12.

⁵ Kimura, M., ‘Narrative as a site of subject construction, The Comfort Women Debate’, *Feminist Theory* 9 (Los Angeles 2008) 5-24, 5.

de individuele herinneringen en de manier waarop hieruit de collectieve herinnering ontstaat. Het tweede hoofdstuk zal zich richten op de vorming van de herinneringscultuur aan de hand van deze collectieve herinnering. Herinnering als concept blijft in deze bachelorscriptie dus niet alleen beperkt tot de neurofysiologische en psychologische betekenis ervan, het gaat hier met name om de maatschappelijke inbedding.⁶ Een herinneringscultuur is het resultaat van de maatschappelijke ontwikkeling waarbij het historisch besef wordt geactiveerd en vormgegeven. Is de vorming van een herinnering onafhankelijk van het nationale klimaat of voegt zij zich naar de in het eigen land geldende herinneringscultuur rondom de betreffende historische episode? Tot slot zal in het derde en laatste hoofdstuk worden gekeken naar de hedendaagse Nederlandse herinneringscultuur, waarbij de Nederlands-Japanse relatie wordt onderzocht in relatie tot het uitblijven van het politieke excuus aan de Nederlandse ‘troostmeisjes’.

Onderzoek naar de ‘troostmeisjes’ werd tot nog toe vooral gedaan met betrekking tot het waarheidsgehalte en de authenticiteit van de getuigenissen van de vrouwen. In plaats van de verhalen van deze vrouwen enkel te beschouwen als historische gegevens wil ik het onderwerp in deze bachelorscriptie plaatsen binnen het bredere kader van het denken over herinnering, collectief geheugen en de herinneringscultuur in nationale context. Hiermee zal een toevoeging worden geleverd aan de al bestaande literatuur over het onderwerp door de focus niet zozeer op de historische feitelijkheid te leggen, maar op herinneringsvorming en de mate waarin deze zich al dan niet vormen naar de omgeving waarin zij tot stand komen. Hiermee wordt beoogd meer bewustwording te creëren rondom de gebeurtenissen in de voormalige Nederlandse kolonie, maar tegelijkertijd een kritische kanttekening plaatsen bij de vertellingen zoals deze ontstaan onder druk van interne factoren als trauma en externe factoren als de sociale en culturele kaders van een samenleving. De bronnen die gebruikt zijn in dit onderzoek zijn gepubliceerd tussen 1994-2013 en slaan terug op de periode 1942-1945. De vorming van het collectief geheugen en de herinneringscultuur zal worden bestudeerd over de gehele periode vanaf de Tweede Wereldoorlog tot het heden.

⁶ W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis, over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011) 11.

Status quaestionis

De concepten van *herinnering*, *herinneringscultuur* en *collectief geheugen* zijn allemaal onderdeel van een bredere reeks cultuurhistorische ontwikkelingen en begrippen die vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw in gang werd gezet. Het historiografische concept *lieux de memoire*, geïntroduceerd door de Franse historicus Pierre Nora (1931-), is nog altijd een leidend concept in het onderzoek naar herinneringscultuur. De herinneringscultuur is de vorm waarin gemeenschappen zich de sporen van het verleden als op henzelf betrokken toe-eigenen en ze zo tot hun eigen, geleefde geschiedenis maken.⁷ Volgens Nora ontlenen mensen hun identiteit niet alleen aan de algemene geschiedschrijving, maar is de eigen herinnering sterker aanwezig in het bewustzijn van het individu. Met het concept *lieux de mémoire* introduceert hij herinneringsplaatsen, waar de mens in verbinding staat met het verleden. De studie van het collectief geheugen en de herinneringscultuur is een samenspel van de geschiedenis en de herinnering. Herinneringen zijn dynamisch en altijd onderhevig aan de dialectiek van het herinneren en het vergeten.⁸ De vorming van een herinnering gebeurt onbewust en is kwetsbaar voor manipulatie en toe-eigening. Herinnering kan lang sluimeren en plotseling nieuw leven worden ingeblazen. Nora beschrijft de geschiedenis dan ook als een proces van wederopbouw, waardoor informatie vrijwel altijd onvolledig en vaak problematisch is.⁹ Herinneringsplaatsen kunnen fysiek zijn, zoals gebouwen of gedenkstenen, maar ook immaterieel en symbolisch zoals een volkslied. Het gaat hierbij om de connectie tussen het heden en het verleden, waarbij de geschiedenis als ‘levend’ blijft voortbestaan in de samenleving.

Herinnering, of *memory*, kwam in de jaren tachtig op als leidend concept in de cultuurwetenschap en het historisch onderzoek. Het onderzoeksgebied van de *memory studies* houdt zich bezig met de sociale, culturele, cognitieve, politieke en technologische verschuivingen die van invloed zijn op hoe, wat en waarom individuen, groepen en samenlevingen zich herinneren en vergeten. Het concept van het *collectieve geheugen* werd echter al in 1925 geïntroduceerd door de Franse socioloog en filosoof Maurice Halbwachs. Volgens Halbwachs kunnen de termen ‘individueel geheugen’ en ‘collectief geheugen’ niet los van elkaar worden uitgelegd. Met het

⁷ Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 11.

⁸ Nora, P. 'The Era of Commemoration', in P. Nora and L. D. Kritzman (eds) *Realms of Memory: The Construction of the French Past, Vol. III: Symbols* (New York: Columbia University Press 1996), 609-637, 617.

⁹ Ibidem.

collectieve geheugen bedoelt hij de continuïteit en de verbinding die een samenleving met haar verleden heeft.¹⁰ Niet alleen is het collectieve geheugen afhankelijk van sociale kaders, ook de herinneringen van individuen worden erdoor ondersteund en gedefinieerd. Hij benadrukt dat er geen herinnering mogelijk is buiten gedeelde sociale kaders en dat het verschuiven of afbrokkelen van deze kaders veranderingen in het persoonlijke geheugen en zelfs het vergeten van de gebeurtenissen teweegbrengt.¹¹

De idee van een gezamenlijke ruimte van herinnering, een ‘gemeenschappelijk taalmedium’ waar herinneringen beïnvloeden en beïnvloed worden, wordt ook ondersteund door de Duitse archeologe Aleida Assmann. Zij maakt onderscheid tussen vier verschillende geheugendimensies: individueel, sociaal, politiek en cultureel.¹² Collectief geheugen beslaat volgens Assmann dus drie van de vier dimensies. Ze sluit individueel geheugen hier niet geheel uit, maar stelt wel dat ons persoonlijk herinneren veel meer omvat dan dat wat we daadwerkelijk zelf hebben meegemaakt.¹³ We vormen ons individueel geheugen naar het collectief geheugen doordat we constant met anderen in contact zijn. Assmann zet zich hiermee af tegen onderzoekers als Susan Sontag, die het bestaan van een collectieve herinnering ontkennen. De samenleving besluit onbewust waar men over nadenkt, en noemt deze ideeën ‘herinneringen’. Volgens haar leidt dit proces op de lange termijn tot fictie. Volgens Sontag bestaat er hierdoor strikt gezien niet zoiets als collectief geheugen.¹⁴ Assmann stelt juist dat herinneringen, wanneer ze eenmaal zijn verwoord, zich versmelten in het gemeenschappelijke taalmedium. Hier kunnen ze worden uitgewisseld, bevestigd, ontkent, gecorrigeerd, betwist en wellicht het belangrijkste, ze kunnen worden opgeschreven en overgedragen. Ze worden dan behouden en mogelijk toegankelijk voor volgende generaties.¹⁵ De lange afwezigheid van de herinneringen van de ‘troostmeisjes’ in het gemeenschappelijk taalmedium in combinatie met het traumatische karakter van de gebeurtenissen, kan gevolgen hebben gehad voor de manier waarop de vrouwen na vijftig jaar zwijgen vorm hebben gegeven aan de herinneringen.

¹⁰ Assmann, A., ‘Re-framing memory: Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past’ in: Karin Tilmans, Frank van Vree en J. M Winter (eds.), *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe* (Amsterdam 2010) 35-50, 37.

¹¹ Ibidem.

¹² Assmann, ‘Re-Framing memory’, 40.

¹³ L. van Breukelen, *Gevangen herinneringen, De rol van kampdagboeken in de verwerking en beeldvorming van de Japanse interneringskampen* (Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Utrecht, Utrecht 2014) 8.

¹⁴ S. Sontag, *Regarding the Pain of Others* (New York 2003) 85-86.

¹⁵ Assmann, ‘Re-framing memory’, 36.

Een belangrijk onderdeel van de vorming van een collectief geheugen is de mate waarin het fenomeen in een samenleving in de openbaarheid is getreden. In het geval van oorlogsmisdaden hangt dit onlosmakelijk samen met rechtspraak. In het geval van de ‘troostmeisjes’ was rechtspraak vaak ontoereikend in de wens voor erkenning. Verkrachting in oorlogstijd werd pas in 1993 officieel erkend als een oorlogsmisdaad. Dit gebeurde voor het eerst in het Joegoslaviëtribunaal, dat werd opgericht voor het vervolgen van personen die werden verdacht van het schenden van internationaal humanitair recht, gepleegd op het grondgebied van het voormalig Joegoslavië. De massaverkrachtingen die plaats hadden gevonden in de Joegoslavië-oorlog (1991-2001) en tijdens de Rwandese genocide (1994) waren voor feministische activisten, mensenrechtenorganisaties, journalisten en sociale wetenschappers een drijfveer voor het onderzoek rondom het fenomeen van verkrachting in oorlogstijd. Terwijl sommige onderzoekers beweren dat de frequentie, wreedheid en systematische organisatie van verkrachtingen in oorlogstijd toenamen tijdens conflicten aan het einde van de 20e eeuw, benadrukken de meesten juist de tijdloze alomtegenwoordigheid van het fenomeen.¹⁶ Onderzoekers zijn ook eensgezind in hun overtuiging dat het gebrek aan aandacht voor verkrachting in oorlogstijd door wetenschappers en internationale rechtbanken een ernstige schending van morele en intellectuele plichten betekent.¹⁷ Statistieken over verkrachtingen in oorlogstijd zijn uitermate onbetrouwbaar vanwege de bias van de tegenpartij en de onwil van de slachtoffers om naar voren te komen.

Er zijn verschillende wetenschappelijke theorieën over verkrachting in oorlogstijd, waarvan de ‘strategische-verkrachtingstheorie’ momenteel het grootste draagvlak heeft. Volgens journalist en activist Susan Brownmiller is er een consensus ontstaan dat grootschalige verkrachting eenvoudigweg een andere verordening van oorlog is zoals bommen, kogels of propaganda, die een leger kan gebruiken om zijn strategische doelen te bereiken; verkrachting is een tactiek die wordt uitgevoerd door soldaten in dienst van grotere strategische doelen. Hoewel aanhangers van deze positie niet altijd beweren dat militaire planners soldaten expliciet instrueren om te verkrachten, is de implicatie duidelijk: verkrachting in oorlogstijd is een coherent, gecoördineerd, logisch en brutaal effectief middel om oorlogsvoering te vervolgen.¹⁸

Volgens anderen was het Japanse dwangprostitutiesysteem het resultaat van ‘de sadomasochistische tendensen in de Japanse kinderopvoeding, veroorzaakt door collectief trauma

¹⁶ J. Gottschall, ‘Explaining Wartime Rape’, *The Journal of Sex Research* 41:2 (Mei 2004) 129-136, 129.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, 131.

dat te maken heeft met natuurrampen en onderwerping door andere landen'¹⁹. Andere schrijvers klagen de militaire cultuur in het algemeen aan voor het koesteren van een vijandige houding ten opzichte van vrouwen, die maar al te vaak uitmonden in gevoelens van recht op verkrachting.²⁰ Onderzoek naar verkrachting als oorlogsmisdaad, maar ook naar herinneringscultuur stamt voornamelijk uit het einde van de vorige eeuw en stond op het moment van de door Japan gepleegde feiten nog in de kinderschoenen. De historische relevantie van dit sociaal-culturele perspectief werd hierdoor ook pas laat erkend.

Bron en methode

De onderzoeksvraag zal beantwoord worden aan de hand van de bestudering van de uitgaves van vier verschillende werken, waarin de verhalen van zowel inheems Indonesische 'troostmeisjes' als (Indo-)Europese 'troostmeisjes' verteld worden. De verhalen van de vrouwen zullen worden vergeleken en er zal worden onderzocht hoe (traumatische) herinneringen zich al dan niet vormen naar de sociale en culturele context van de samenleving waarin gevormd werden. De verhalen die bestudeerd gaan worden zijn afkomstig uit zowel memoires als biografieën. Het eerste werk is de memoire van Jan Ruff O'Herne (1923-2019), een Indo-Europees 'troostmeisje' dat na de oorlog terugkeerde naar Europa, en in 1960 met haar man naar Australië emigreerde. Het tweede werk is de biografie die onderzoeksjournalist Jos Goos schreef over de oorlogservaringen van 'troostmeisje' Ellen van der Ploeg (1923-2013). Ook Ellen was van Indo-Europese afkomst en keerde na de oorlog terug naar Europa. Het derde werk is uitgebracht door Marguerite Hamer-Monod de Froideville, die van 1998 tot en met 2002 de vertrouwenspersoon van de Nederlandse slachtoffers van de Japanse dwangprostitutie was. In verband met de inachtneming van de privacy van de vrouwen zijn alle namen geanonimiseerd, waardoor het dus niet mogelijk is om de achtergrond van deze vrouwen op andere wijze dan via het boek van Hamer-Monod de Froideville te onderzoeken. We mogen er echter wel vanuit gaan dat alle vrouwen in dit werk van Indo-Europese of Europese afkomst waren, en na de oorlog in Nederland zijn gaan wonen. Door contact op te nemen met de contactpersoon konden zij namelijk aanspraak maken op de uitkeringen van het Nederlandse dochterfonds van de internationale organisatie 'Asian Women's Fund', opgericht

¹⁹ Rosenman, S. 'The spawning grounds of the Japanese rapists of Nanking'. *Journal of Psychohistory* 28 (2000) 2-23, 15.

²⁰ Gottschall, 'Explaining Wartime Rape', 131.

om voormalige ‘troostmeisjes’ financieel te compenseren. Het laatste werk is afkomstig van antropologe Hilde Janssen, die in 2008 en 2009 samen met fotograaf Jan Banning door Indonesië reisde om verhalen van voormalige inheems Indonesische ‘troostmeisjes’ te verzamelen. Naast het boek resulteerde hun reis in een tentoonstelling en een documentaire. Het gehele project konden worden gerealiseerd dankzij bijdragen van de Mondriaan Stichting en het Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg.

Aan de hand van de bestudeerde werken zijn de meest opvallende thema’s geselecteerd. Deze zullen geplaatst worden in het bredere theoretische kader van herinneringsvorming, collectief geheugen en herinneringscultuur. Deze thema’s zijn bijvoorbeeld (seksueel) trauma, invulling van ouderschap en schaamte- en schuldgevoelens. Doordat de verhalen afkomstig zijn uit zowel memoires als biografieën, maakt dit het te bestuderen veld in sommige gevallen scheef, daar de focus op verschillende aspecten van de ervaringen kan liggen. Door hier bewust van te zijn kan dit verschil hopelijk worden afgevlakt. Daarnaast is het van belang om kritisch te zijn naar de bronnen omdat deze in veel gevallen publicatie als doel hebben. De vrouwen zijn zich op het moment van de publieke uitingen van hun ervaringen bewust van de uitkomst van de gebeurtenissen, waardoor hun verhaal wellicht anders is dan wanneer deze direct na de gebeurtenis waren geuit. De vijftig jaar waarin er niet is geschreven over de meisjes betekent niet dat zij hun verhaal nooit hebben gedeeld. In sommige gevallen hebben de vrouwen er wel voor gekozen om hun verhaal te delen met hun naasten, voordat zij zich publiekelijk uitspraken. Dit kan er ook voor gezorgd hebben dat het verhaal in de loop der jaren een nieuwe vorm heeft gekregen.

Daarnaast is het van belang om te realiseren dat een interviewer een grote invloed heeft op de manier waarop een verhaal tot stand komt, evenals de setting, de vragen, de volgorde van de vragen etc. De interviewer (of de documentairemaker) fungeert in zo’n situatie als een mediator die het verhaal naar het grote publiek brengt. Omdat de verhalen van de ‘troostmeisjes’ zo versplinterd zijn in verschillende bronnen is het lastig om op iedere bron precies dezelfde analyse uit te voeren. Voor de ‘troostmeisjes’ bestaat er niet één bronnencorpus wat hun getuigenissen en verhalen bundelt. Hierdoor is iedere bron op zijn eigen manier tot stand gekomen en gekleurd door de schrijvers, interviewers, documentairemakers en uitgevers. Dit onderscheid ze van egodocumenten als dagboeken die vanuit een veel ‘versere’ herinnering zijn opgetekend. Er kunnen daarom bij sommige uitspraken kanttekeningen gezet worden met betrekking tot het waarheidsgehalte van de herinnering. De verhalen die naar buiten zijn gebracht zijn daarnaast

slechts een handvol ervaringen in vergelijking met het aantal vrouwen dat daadwerkelijk als ‘troostmeisje’ werd ingezet. De bronnen voor dit onderzoek zijn daarom bovenmatig incompleet, omdat veel vrouwen zich nooit uit hebben willen of kunnen spreken over de gebeurtenissen. Veel ‘troostmeisjes’ waren al lange tijd overleden op het moment dat de Koreaanse Kim Hak Sun in 1992 als eerste publiekelijk haar verhaal deed.

Me volledig bewust zijnde van de tekortkomingen van de bronnen, wil ik me graag focussen op de informatie die dergelijke bronnen me wél kunnen verschaffen. De verhalen zijn namelijk van te grote historische waarde om niet op deze manier onderzocht te worden en kunnen wel degelijk van belang zijn voor verder onderzoek naar het Japanse systeem van dwangprostitutie en de gevolgen ervan.

Hoofdstuk 1 – Het dwangprostitutiesysteem en het Japanse non-excuus

1.1 De wortels van het Japanse prostitutiesysteem

De gelegaliseerde prostitutie werd al ver vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog geïntroduceerd in de Japanse samenleving. De regering zag prostitutie als een manier om de samenleving in sociaal opzicht stabiel te houden. Al in 1528 hadden de feodale machthebbers een officieel prostitutiesysteem opgezet, waarin prostitutie op legale en goed georganiseerde wijze werd gecentreerd in ‘ hoerenbuurten’.²¹ Dergelijke buurten stegen vanaf de zeventiende eeuw enorm in populariteit, waarbij in sommige buurten soms meer dan 6000 vrouwen als prostituee tewerk werden gesteld. Vaak waren de meisjes afkomstig uit arme families, die hun dochters hadden verkocht om zelf te overleven. Meisjes werden toen al opgevoed met het idee dat ze zichzelf op moesten offeren ten gunste van de mannen, hun familie en het land.²² Deze ontwikkeling zette zich in stijgende lijn door tot de negentiende eeuw, waarna een nieuwe ontwikkeling zijn intrede deed: de internationale handel in prostituees, het *karayuki-systeem*²³. Hierbij werden prostituees vanuit Japan naar de omringende landen geëxporteerd, waar de regering openlijk goedkeuring voor had gegeven. Rond 1900 begonnen de Japanse diplomaten hun ministerie van

²¹ Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizers*, 21.

²² Ibidem, 22.

²³ Het woord ‘karayuki’ is Japans voor ‘China-ganger’, de woordkeuze is hier gebaseerd op de eerste ervaringen met het systeem, waarbij de meeste vrouwen naar China werden geëxporteerd (Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer*, 22)

Buitenlandse Zaken echter over te halen om zich uit te spreken tegen dit handelsnetwerk. Zij stonden immers veel in contact met andere culturen en werden beïnvloed door de Westerse opvattingen, waarbinnen dergelijke handel niet langer goed werd gekeurd.²⁴ In 1920 werd het Karayuki-systeem afgeschaft, wat resulteerde in grote ontevredenheid onder de Japanse manschappen. Als reactie op de ontevredenheid werden bij de inval van Mantsjoerije en China in de jaren '30 de eerste militaire bordelen opgezet, wat min of meer een gelijke voortzetting was van het Karayuki-systeem.²⁵ Aanvankelijk werden deze bordelen gevuld met Japanse beroepsprostituees, maar na verloop van tijd werden voornamelijk Chinese vrouwen gerekruteerd.²⁶

De westerse opvattingen waar de Japanse diplomaten zeer aan hechtten hielden echter niet in dat de Europese machten zich nooit schuldig hadden gemaakt aan dergelijke handelssystemen. Ook in de Nederlandse koloniën werd deze handel in Nederlandse vrouwen gepraktiseerd. In 1652 voerde de Verenigde Oost-Indische Compagnie echter een verbod op de immigratie van Nederlandse vrouwen in.²⁷ Door het grote tekort aan huwbare Europese vrouwen in Nederlands-Indië werd daarom het instituut van de *Njai*²⁸ geïntroduceerd. Blanke mannen namen inheemse vrouwen aan als concubines om aan hun seksuele behoeftes tegemoet te komen en het huishouden in goede banen te leiden.²⁹ Als gevolg van deze buitenechtelijke samenlevingen ontstond in Indonesië een nieuwe Euraziatische bevolkingsgroep: de Indische Nederlanders, ook wel Indo's genoemd.³⁰ De vermenging van het Europese en het Indische bloed kan dus niet gereduceerd worden tot één generatie, dit proces vond al eeuwenlang plaats. Deze distinctie tussen de 'volbloed Europeanen' en de 'halfbloed Europeanen' zou onder Japanse bezetting een belangrijke factor worden in het interneringsproces.

De voortschrijdende expansie van het Japanse keizerrijk ging al snel gepaard met het opzetten van militairen bordelen. Het belang van dergelijke bordelen was de Japanse regering duidelijk geworden tijdens de stationering van het Japanse expeditieleger in Siberië (1918-1922), waarbij één derde van de manschappen door seksuele losbandigheid en massaverkrachtingen

²⁴ Ars, *Troostmeisjes: verkrachting in naam van de keizer*, 24.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, 34.

²⁷ F. Gouda, *Dutch Culture Overseas, Colonial Practice In The Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 2008) 112.

²⁸ 'Njai' is een Balinees woord dat 'vrouw' en in uitgebreider zin 'zuster' betekent. In deze context betekent het woord 'inlandse bijzit'.

²⁹ R. Baay, *De Njai, Het concubinaat in Nederlands-Indië* (2008) 15.

³⁰ J.M. van der Kroef, 'The Eurasian Minority in Indonesia', *American Sociological Review* 18: 5 (1953) 484-493, 484.

geveld werd door syfilis of gonorrhoe.³¹ Om dergelijke tegenslagen te voorkomen in de nieuwe expansiebeweging trof de Japanse regering maatregelen. Japan probeerde het bordelensysteem vanaf het begin te presenteren als ‘Centra voor seksuele ontspanning’, en de regering roemde in een directief uit 1938 het ‘directe en intense’ psychologische effect van de ‘ontspanningscentra’.³² Er zouden speciale bordelen worden opgezet waar strikte hygiënische voorschriften in acht werden genomen om zo geslachtsziekten tegen te gaan. Hiervoor zouden maagdelijke meisjes zich het beste lenen, omdat zij als ‘puur’ en ‘schoon’ werden gezien. Omdat Japan reeds een lange geschiedenis van gelegaliseerde en georganiseerde prostitutie kende was er al een sfeer gecreëerd waarin mannen het als een recht zagen dat ze vrouwen via dwang in konden zetten om hen op seksueel gebied te bevredigen. Hierdoor was het systeem van de ‘troostmeisjes’ in feite slechts een verlenging van het systeem van erkende prostitutie. De invasie van de voormalig Nederlands-Indische kolonie in maart 1942 ging daarom ook direct gepaard met op het opzetten van militaire bordelen. Met name omwille van haar olievelden en raffinaderijen werd Nederlands-Indië een belangrijk doelwit voor de Japanse expansie. Na de invasies van de buitengewesten, zoals Celebes en Borneo, werden ook Sumatra en Java ingenomen door de Japanse troepen.³³

1.2 De praktijk van het Japanse dwangprostitutiesysteem

Op 9 maart 1942 tekende het Koninklijke Nederlands Indische Leger (KNIL) de capitulatie in Kalidjati (Bandoeng, West-Java). Onder Japanse bezetting zou het onderscheid tussen de indo’s, de Europeanen en de inheems Indische bevolking de basis vormen in het interneringsproces. Hier werd een onderscheid gemaakt tussen volbloed Europeanen (*totoks*), halfbloed Europeanen (*indo’s*) en de inheemse bevolking van Indonesië. De ‘gemengdbloedigen’ werd de keuze voorgelegd om zich als Europeaan of als Indonesiër te laten registreren. Het hebben van een inheemse moeder werd in dit geval heel waardevol, omdat het de manier was om uit de kampen te blijven. Hierdoor werd de kloof tussen de inheemse en de Europeaanse bevolking echter ook steeds groter. Aanvankelijk werden alleen volbloeds Europeanen geïnterneerd, maar na een tweede

³¹ Molemans, *Levenslang Oorlog*, 26.

³² Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer*, 43.

³³ Molemans, *Levenslang oorlog*, 115.

selectie vanaf 1943 werd iedereen geïnterneerd die geen trouw aan de Japanse keizer wilde zweren. Hierdoor belandde uiteindelijk ook het gros van de hollandsgezinde indo's in de Japanse kampen.³⁴

Rond 1943 werd het lastiger om lokale en Nederlandse vrijwilligsters voor de militaire bordelen te werven. Meisjes in de kampen waren een makkelijke prooi om de vraag op te vangen. Naast de armoedige *kampongs*³⁵, zouden de interneringskampen de grootste bron van 'troostmeisjes' worden, waar de mooiste meisjes en jonge vrouwen geselecteerd en afgevoerd werden naar bordelen in de omgeving. In de kampen werden vrouwen en meisjes tussen de ca. 15 en 35 jaar opgeroepen voor een 'inspectie'. De vrouwen werden in rijen opgesteld en de mooiste werden geselecteerd. Dit selectieproces duurde in sommige gevallen meerdere dagen, waarbij de groep steeds verder werd uitgedund tot alleen de allermooiste meisjes overgebleven waren.³⁶ Zij werden vervolgens in vrachtwagens afgevoerd naar bordelen in de omgeving. Deze waren vaak gevestigd in de oude en statige koloniale woningen van de gevluchte Indische Nederlanders. Er waren echter ook bordelen die slechts uit een oude barak bestonden, waarbij de ruimtes van de meisjes met alleen dunne gordijnen van elkaar gescheiden werden. Eenmaal in het bordeel kreeg ieder meisje haar eigen kamer en vaak ook een nieuwe Japanse naam, die met een bordje op haar deur aangegeven werd. Meisjes met het meest westerse uiterlijk werden vaak in de eerste kamers bij binnenkomst als 'exotisch fruit' geëtaled.³⁷ Ellen herinnert zich dat ze zich gelukkig prees met haar Indische voorkomen, daar de 'mooie blonde meisjes met blauwe ogen' veel meer bezoek kregen van de Japanners.³⁸ Wat vreemd was, was tegelijkertijd aantrekkelijk, en de westerse vrouwen waren dan ook vaak bestemd voor de hogere rangen.³⁹ Vrijwel alle 'troostmeisjes' werden in die 'eerste nacht' ontmaagd door de eerste Japanner uit de rij. Die nacht luidde het begin in van de systematische verkrachting die zich in veel gevallen zes á zeven dagen per week afspeelde. De meeste vrouwen kregen alleen vrij wanneer ze menstrueerden, met eens in de paar weken een vrije zondag. De regels van het bordeel waren gebaseerd op de strikte militaire hiërarchie. Officieren betaalden 3 yen, onderofficieren 2,50 yen en soldaten 2 yen, allemaal voor 40 minuten seks. In de meeste gevallen waren de soldaten overdag aan de beurt, de onderofficieren na hen, en de hogere officieren 's avonds. Alleen de laatste groep kon de hele nacht met een meisje doorbrengen, wat

³⁴ <http://www.federatie-indo.nl/tweede-wereldoorlog-in-nederlands-indie/> (geraadpleegd op 22-12-2020).

³⁵ 'Kampong' is de Maleise term voor een verzameling woningen die zichtbaar door een omheining bij elkaar horen.

³⁶ J. Goos, *Gevoelloos op bevel, Ervaringen in de Jappenkampen van Ellen van der Ploeg* (Zeist 1995), 11.

³⁷ Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer*, 105.

³⁸ Goos, *Gevoelloos op bevel*, 74.

³⁹ Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer*, 105.

meestal 7 yen kostte.⁴⁰ Hoewel gebruik van een condoom verplicht was, werd dit in de praktijk weinig toegepast. De meisjes werden regelmatig geïnspecteerd op venerische ziektes en eventuele zwangerschappen.⁴¹ Vrouwen die geïnfecteerd waren werden meestal gedood. In het geval van een zwangerschap werd de moeder gedwongen tot een abortus, of werd het ‘net ter wereld gekomen kindje voor de ogen van de moeder vermoord’.⁴² Veel zwangere vrouwen werden echter ook vaak direct vermoord, of uit het bordeel verwijderd en aan hun lot overgelaten.⁴³

Het koloniale onderscheid tussen volbloed, halfbloed en inheems komt op expliciete wijze naar voren in de bestudeerde werken. Het ‘Azië voor de Aziaten’ zoals Japan dit noemde⁴⁴, was groot onderdeel van de keuze voor de meisjes. Ellen van der Ploeg, voormalig ‘troostmeisje’ uit Midden-Java, beschrijft dat ‘alles wat maar een beetje zweemde naar Europees bloed’ werd afgevoerd.⁴⁵ Ellen werd op 22-jarige leeftijd door de Japanse troepen meegenomen uit Kamp Ambarawa, waarna zij drie maanden lang te werk werd gesteld in een bordeel in Semarang. Onderzoeksjournalist Jos Goos benaderde Ellen na haar publieke getuigenis met de vraag of zij haar ervaringen wilde delen in de vorm van een biografie. Dit werk werd in 1995 gepubliceerd. Ellen beschrijft hoe de Japanners vernedering gebruikte als instrument voor het opschudden van de koloniale verhoudingen.⁴⁶ Ook Jan Ruff O’Herne herinnert zich deze houding. Zij werd net als Ellen op 21-jarige leeftijd tewerkgesteld in een bordeel in Semarang: het beruchte ‘Huis der Zeven Zeeën’.⁴⁷ Maandenlang werd ze hier bijna dagelijks verkracht door de Japanse troepen. In 1994 bracht Jan naar eigen wens een memoire uit, om ‘eindelijk de stilte te verbreken’.⁴⁸ Jan herinnert zich hoe de Japanners hielden van het ‘kat-en-muis-spel’⁴⁹, waarbij de vrouw keer op keer het onderspit delfde. Haatgevoelens voor de westerling werden vaak botgevierd op de (Indo-)Europese vrouw. Aanvankelijk waren de Japanners huiverig om Europese vrouwen in te zetten in het bordelensysteem, omdat zij hun nieuw verworven positie op het wereldtoneel niet wilden besmeuren met een slechte naam. Japan is altijd erg vatbaar geweest voor de westerse opinie, die

⁴⁰ Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer*, 70.

⁴¹ Molemans, *Levenslang Oorlog*, 36.

⁴² M. Hamer-Monod de Froideville, *Geknakte Bloem* (Delft 2013) 52.

⁴³ Molemans, *Levenslang Oorlog*, 36.

⁴⁴ <https://archieef.ntr.nl/deoorlog/page/mappen/781607/'Azie+voor+de+Aziaten'.html> (geraadpleegd 14-1-2021).

⁴⁵ Goos, *Gevoelloos op Bevel*, 57.

⁴⁶ Goos, *Gevoelloos op Bevel*, 56.

⁴⁷ Ruff-O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 74.

⁴⁸ Ruff-O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 152.

⁴⁹ *Ibidem*, 85.

zij enerzijds bewonderden en anderzijds verwierpen.⁵⁰ Wraak is dan ook een belangrijk motief zijn geweest voor het inzetten van Europese vrouwen. ‘The yellow race got their own back on the whites’ verklaarde één van de aangeklaagden na de oorlog.⁵¹ Zoals al genoemd betekende dit niet dat de inheemse bevolking veilig was voor de seksuele honger van de bezetter. Ook zij konden ten prooi vallen, en vanuit hun kampongs afgevoerd worden naar de bordelen. De inheems Indonesische vrouwen beschrijven de omgang met de Japanners soms zeer verschillend van de (Indo-)Europese vrouwen. Zij vertellen bijvoorbeeld hoe de Japanners relatief zachtaardig met hen omgingen, en hoe ze bijvoorbeeld ‘beleefd vragen stelden’ en hen ‘voorzichtig op het bed tilden’.⁵² De representatie van de Japanners kan dus zeer verschillend zijn. Raciale motieven speelden hier waarschijnlijk een grote rol, daar de Japanners de lokale bevolking aanvankelijk te vriend wilden houden.⁵³ De verkrachtingen van de (Indo-)Europese vrouwen vloeiden niet slechts voort uit lust, maar ook uit wraak voor de Europese kolonisatie.⁵⁴

Gedurende de gehele oorlog in Nederlands-Indië zou dit ‘troostmeisjessysteem’ intact blijven, tot de Japanse capitulatie op 15 augustus in 1945, ruim drie maanden na de bevrijding van Nederland. De geïnterneerden in de kampen werden bevrijd door geallieerde troepen en de overgebleven ‘troostmeisjes’ werden wakker in bordelen waar geen Japanner meer te bekennen was. In tegenstelling tot de bevrijding van Nederland ging de bevrijding van Nederlands-Indië niet gepaard met een golf van vreugde. Voor de kolonie brak direct een nieuwe periode van geweld aan: de onafhankelijkheidsstrijd tegen de Nederlandse kolonisator. Grote golven van geweld tegen de Europese en Indo-Europese gemeenschap waren de oorzaak voor een grote repatriëeringsbeweging, waarbij Nederland als ‘thuisland’ werd beschouwd. Deze beweging zorgde binnen de groep van de ‘troostmeisjes’ logischerwijs voor een slordige tweedeling. De inheems Indonesische groep bleef achter in een ‘Indonesië voor de Indonesiërs’ en de (Indo-)Europese bevolking keerde ‘terug’ naar een naoorlogs Nederland.

⁵⁰ Ars, *Troostmeisjes: Verkrachting in naam van de keizer*, 104.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Janssen, *Schaamte en Onschuld*, 90-91.

⁵³ Hamer-Monod de Froideville, *Geknakte Bloem*, 29.

⁵⁴ *Ibidem*.

1.3 Het Japanse non-excuus

In 2001 werd in het in Den Haag gevestigde Tokio Tribunaal geconcludeerd dat zowel keizer Hirohito⁵⁵ als de hogere legerleiding schuldig was aan de gedwongen prostitutie. Dit Tribunaal was op verzoek van vrouwenactiegroepen en NGO's opgericht om onderzoek te doen naar de Japanse verantwoordelijkheid voor het systeem. Het hof was cruciaal in de waarheidsvinding van de gepleegde feiten. Het tribunaal oordeelde hard over de Japanse weigering om de voormalige 'troostmeisjes' direct en persoonlijk excuses aan te bieden. Na veel aandringen van de internationale gemeenschap bood Japan die wél aan de herkomstlanden van de vrouwen aan.⁵⁶

In 1993 betuigde toenmalig kabinetssecretaris Yohei Konei zijn spijt over de Japanse betrokkenheid bij de misdaden jegens de 'troostmeisjes'.⁵⁷ Deze zogenaamde Kono-verklaring is voor veel nationalistische politici in Japan een grote ergernis geweest. Volgens hen werden de vrouwen niet gedwongen tot seks met Japanse soldaten en is er geen bewijs voor stelselmatig misbruik.⁵⁸ Voormalig minister-president Shinzo Abe liet in 2012 om deze reden weten dat ook dit onofficiële excuus van Kono zou worden teruggetrokken. De Koreaanse 'troostmeisjes' ontvingen in 2015 wel een officieel excuus van de Japanse regering toen minister-president Shinzo Abe in een statement liet weten 'zijn oprechte gevoel van excuses en berouw te uiten voor allen die als 'troostmeisjes' veel leed en ongeneeslijke psychische en lichamelijke wonden hebben ervaren'. Dit excuus werd echter niet geaccepteerd, daar het volgens de 'troostmeisjes' onoprecht was, en daarnaast enkel gefocust was op de handelsverbanden tussen Japan en Korea. Geopolitieke belangen van onder andere de VS zouden Japan geforceerd hebben om over te gaan tot een officieel excuus. Wat Japan tot nog toe heeft gedaan, zou door socioloog Robert Eisinger worden geclassificeerd als een non-excuus. Volgens hem is het niet erkennen van een overtreding een standaardvorm van het non-excuus. In plaats van simpelweg de overtreding te negeren, is het aanbieden van een vage of onvolledige erkenning een subtielere manier om te proberen aan de schuld te ontsnappen.⁵⁹ Het beperkt aantal 'troostmeisjes' wat op dit moment nog in leven is maakt

⁵⁵ Hirohito regeerde van 25 december 1926 tot zijn dood in 1989. Hij stond gedurende de hele Tweede Wereldoorlog aan het hoofd van het Japanse Keizerlijke leger.

⁵⁶ H. de la Croix, *Oorlog en Bersiap, Troostmeisjes: de Japanse onwil om echt te erkennen* <http://www.indischhistorisch.nl/tweede/oorlog-en-bersiap/oorlog-en-bersiap-troostmeisjes-de-japanse-onwil-om-echt-te-erkennen/> (geraadpleegd op 2-1-2021).

⁵⁷ <https://www.nu.nl/algemeen/1116042/troostmeisjes-waren-prostituees.html> (geraadpleegd op 24-12-2020).

⁵⁸ <https://www.trouw.nl/nieuws/excuus-troostmeisjes-op-losse-schroeven~b3e8a76b/> (geraadpleegd op 24-12-2020).

⁵⁹ R. M. Eisinger, 'The Political non-Apology', *Social Science and Public Policy* 48 (2011) 136–141, 137.

het steeds makkelijker voor Japan om schuld te ontkennen en geen juridische verantwoordelijkheid te nemen.

Hoofdstuk 2 – van individuele herinnering naar collectief geheugen

2.1 De invloed van trauma op herinneringsvorming

Voordat bestudeerd kan worden hoe de individuele herinneringen geplaatst kunnen worden in de bredere context van het collectieve geheugen, is het van belang om allereerst de invloed van trauma op de herinneringen duidelijk voor ogen te hebben. Ondanks de gelijksoortige ervaringen van de ‘troostmeisjes’ zijn hun herinneringen op een andere manier gestold in een door hun gebruikt ‘narratief’. Er zijn verschillende verklaringen voor de manier waarop vrouwen hun herinneringen anders hebben gevormd en ervaren. Het weglaten, verzinnen of vervormen van herinneringen kan een psychologisch mechanisme zijn om de gebeurtenissen te verwerken.

Uit de bronnen komt duidelijk naar voren dat met name de inheems Indonesische groep dergelijke mechanismen inzet om de gebeurtenissen te verwerken. Eén van de belangrijkste psychologische afweermechanismen als reactie op trauma is een vorm van geheugenverlies, zoals verdooving, emotionele verlamming, feitelijk vergeten, ontkenning, moeite bij het herinneren, of onwil om na te denken over of stil te staan bij de traumatische gebeurtenis.⁶⁰ Zeker ontkenning is bij veel van hen een mechanisme om de gebeurtenissen weg te drukken uit het individuele geheugen. Met name de inheems Indonesische vrouwen hebben moeite met het erkennen van de gebeurtenissen, zij beschrijven bijvoorbeeld hoe ze ‘op het nippertje ontkomen waren aan de Japanse militairen’⁶¹, terwijl het zeer onaannemelijk is dat een jong meisje de keizerlijke troepen te snel af was geweest. Ook nemen zij zelden woorden als ‘seks’ of ‘verkrachting’ in de mond. Zij spreken bijvoorbeeld over ‘slapen als een getrouwd stel’⁶² of ‘gedwongen overspel’.⁶³ De onwil om de gebeurtenissen te erkennen is van grote invloed op de onderbelichte positie van het ‘troostmeisjesfenomeen’, het zorgt ervoor dat persoonlijke ervaringen niet samengevoegd kunnen worden in één collectief geheugen. Er moet echter rekening mee worden gehouden dat de verhalen

⁶⁰ J.P. Roos, Reality or Nothing! False and repressed memories and autobiography, in M. Chamberlain eds. *Trauma and Life Story. Memory and Narrative* (2000) online publicatie.

⁶¹ Janssen, *Schaamte en onschuld*, 51.

⁶² Vernomen uit mailcontact met Hilde Janssen.

⁶³ Janssen, *Schaamte en Onschuld*, 60.

van de inheemse ‘troostmeisjes’ op een andere wijze is verkregen dan bijvoorbeeld de verhalen van Jan en Ellen. De inheemse vrouwen werden benaderd door Hilde Janssen en hadden minder tijd om een persoonlijk narratief rondom de gebeurtenissen te ontwikkelen. Zij waren namelijk niet in de veronderstelling dat zij hun verhaal nog ooit op deze manier zouden delen. Het is daarom niet vreemd dat zij eerder tot ontkenning overgaan. Daarnaast is Hilde Janssen antropologe, wat de verhalen onvermijdelijk heeft gekleurd door de antropologische insteek.

Een andere eigenschap waar traumatische herinneringen zich door laten kenmerken, is de beperkte mate waarin het slachtoffer in staat is om specifieke autobiografische herinneringen op te halen. In vergelijking met niet-getraumatiseerde personen uit controlegroepen herinneren getraumatiseerde personen zich meer overalgemene dan specifieke herinneringen. Het fenomeen staat bekend als ‘overalgemeen geheugen’.⁶⁴ De manier waarop een trauma verwerkt wordt heeft invloed op de vorm die de herinnering aanneemt. De relatie met overalgemeen geheugen geeft aan dat naarmate iemand minder adequaat omgaat met negatieve gebeurtenissen uit het verleden, deze persoon meer uitgesproken overalgemeen geheugen zal vertonen.⁶⁵ De vrouwen die hun ervaringen als ‘troostmeisje’ minder goed hebben kunnen verwerken zijn hierdoor minder in staat zijn om zich de details van de gebeurtenissen te herinneren.

Eén van de eerste zaken die dan ook opvalt bij de bestudering van de twee verschillende bronnengroepen is de manier waarop details worden toegepast op het persoonlijke narratief van de gebeurtenis. De beschrijvingen van de ‘eerste nacht’ vormen een interessant voorbeeld van de mate waarin vrouwen putten uit hun autobiografisch geheugen. Zowel Jan als Ellen zijn erg gedetailleerd wanneer zij spreken over de gebeurtenissen in bijvoorbeeld ‘de eerste nacht’. Ellen beschrijft bijvoorbeeld tot in detail dat ze ‘een witte jurk droeg met pofmouwtjes, die bedrukt was met ‘groene varens’⁶⁶ en dat ze ‘na afloop een oorbel miste’.⁶⁷ Jan weet zich de precieze volgorde van gebeurtenissen te herinneren. Hoe ze eerst ‘met alle meisjes gezamenlijk nasi goreng hadden gegeten’⁶⁸, en hoe ze Psalm 31 hadden gereciteerd’⁶⁹. Ze beschrijft de plekken waar ze zich verstopte en hoe de Japanner haar aansprak. Ook Tineke, die haar verhaal met Hamer-Monod de

⁶⁴ F. Raes, D. Hermans, & P. Eelen, ‘De samenhang tussen depressie, trauma en verminderde specificiteit van het autobiografisch geheugen’, *DITH* 26, 10–20 (2006) online publicatie <https://doi.org/10.1037/emo0000689>.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Goos, *Gevoelloos op bevel*, 71.

⁶⁷ Goos, *Gevoelloos op bevel*, 17.

⁶⁸ Ruff-O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 74.

⁶⁹ Ibidem, 75.

Froideville had gedeeld, kon perfect een Japanse volzin reciteren die ooit tegen haar was uitgesproken door een Japanse officier.⁷⁰ Pas later zou een Japanse journalist haar vertellen dat deze zin ‘Ik hou van je’ betekende. Deze vrouwen hebben naar alle waarschijnlijkheid meer ruimte gehad voor het verwerken van de gebeurtenissen. Zij putten namelijk minder uit het overalgemeen geheugen, maar gebruiken details om hun verhaal kracht bij te zetten.

Hilde Janssen merkt dat veel van de inheemse vrouwen juist om de gebeurtenissen heen praten, en dat ze niet tot de kern door kan dringen. Ze merkt dat ‘veel geregistreerde troostmeisjes ontkennen door soldaten betast te zijn, laat staat verkracht’.⁷¹ Geen van de vrouwen is dan ook erg diepgaand wanneer vragen worden gesteld als: ‘Wanneer bent u voor de eerste keer verkracht?’, ‘Gebruikten de mannen condooms?’, ‘Hoe vaak per dag of per week werd u gedwongen tot geslachtsgemeenschap?’. Voor de Indonesische vrouwen, en zeker deze generatie, is seksualiteit inherent gekoppeld aan het huwelijk en het huwelijk is het enige wat geslachtsgemeenschap legitimeert.⁷² In hun geval zorgt dit ervoor dat zij zelfcensuur toepassen in de verhalen die zij met Janssen delen. Door deze vorm van zelfcensuur is het zeer waarschijnlijk dat zij het verwerkingsproces vertraagd hebben en hierdoor minder goed uitdrukking kunnen geven aan de gebeurtenissen.

Nederlands historicus Frijhoff noemt hier de studie van amnesiologie, de ‘georganiseerde vergetelheid’ als voorbeeld van het wegdrukken van herinneringen die onbetamelijk, schadelijk of gevaarlijk worden geacht, en daarom verbannen worden uit het publieke domein. Bij de ‘troostmeisjes’ moet worden afgevraagd wat betrouwbaar, hervonden, of aangepaard is door de emotionele druk van de plaats en zijn inscenering. Wat brengt de ontvangende groep in?⁷³ De ontvangende groep is in het geval van de ‘troostmeisjes’ de Indonesische en de Nederlandse samenleving, maar bijvoorbeeld ook hun eigen sociale kring of de ‘troostmeisjesgemeenschap’. Vormen verhalen zich naar een collectief geheugen, een algemeen historisch narratief, of blijven ze trouw aan de persoonlijke ervaring?

De invloed van trauma op de herinneringen is erg lastig te onderzoeken, omdat het onduidelijk is of de vrouwen zich de gebeurtenissen daadwerkelijk niet herinneren en last hebben van ‘amnesie’, of dat zij de gebeurtenissen niet willen herinneren en hierdoor overgaan op

⁷⁰ Hamer-Monod de Froideville, *Geknakte Bloem*, 79.

⁷¹ Janssen, *Schaamte en Onschuld*, 51.

⁷² *Ibidem*, 60.

⁷³ Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 39-40.

ontkenning. Hoe dan ook heeft het niet uitspreken van de herinnering invloed op de vorming van een collectief geheugen, omdat de vrouwen in dat geval geen bijdrage leveren aan het algemene historische narratief.

2.2 De vorming van een collectieve herinnering in de culturele context van Nederland en Indonesië

Het traumatische karakter van gebeurtenissen heeft dus een grote invloed op de manier waarop men de herinnering vormt. In hoeverre kunnen dergelijke persoonlijke en individuele herinneringen geplaatst worden in de bredere context van het collectieve geheugen? Een collectief geheugen wordt volgens Amerikaans cultuurhistoricus Wulf Kansteiner opgebouwd door de wisselwerking tussen de *herinneringsproducenten* (de ‘troostmeisjes’) en de *herinneringsconsumenten* (de mensen die de herinneringen tot zich nemen). Het lijkt uit de bestudeerde bronnen dat er in het geval van de ‘troostmeisjes’ meerdere ‘collectieve geheugens’ zijn gevormd, waarbij in ieder afzonderlijk collectief geheugen een andere invulling wordt gegeven aan de gebeurtenissen, en er verschillende betekenissen aan worden toegekend. Er kan worden opgemerkt dat de herinneringsproducenten dezelfde ervaringen hebben, maar dat zij rekening houden met een andere groep herinneringsconsumenten. Dit zorgt ervoor dat de collectieve herinneringen een andere vorm aannemen.⁷⁴

Uit de bronnen komt zeer sterk naar voren dat schuld en schaamte op een zeer verschillende wijze wordt ervaren door de twee verschillende groepen. Seksualiteit speelt hierin een uitgesproken rol. De inheems Indonesische vrouwen blijven dan ook benadrukken dat zij geenszins wisten wat seks was, en dat anderen hen uit moesten leggen wat een condoom was of hoe ze zich moesten reinigen’.⁷⁵ Ellen onderschrijft deze onwetendheid, maar vertelt wel dat ze seks en de gevolgen ervan beter begreep dan haar inheemse moeder bijvoorbeeld deed.⁷⁶ De Indonesische cultuur is een cultuur met een hoge machtsafstand waar de nadruk ligt op gehoorzaamheid, conformiteit, autoriteit, toezicht, sociale hiërarchie en ongelijkheid.⁷⁷ Onwettelijke vormen van seksualiteit waren in veel gevallen de snelste weg naar een bezoedelde naam en reputatieschade. Het belang

⁷⁴ A. Green, *Cultural History: Theory and History* (New York 2008) 106.

⁷⁵ Janssen, Schaamte en onschuld, 117.

⁷⁶ Goos, Gevoelloos op bevel, 37.

⁷⁷ N. Vriends, M. Pfalz, P. Novianti, J. Hadiyono, ‘Taijin Kyofusho and Social Anxiety and Their Clinical Relevance in Indonesia and Switzerland’, *Frontiers in Psychology* vol. 4 (2013) 1-3, 1.

van groepsharmonie en samenleven in harmonie wordt benadrukt in sociale relaties.⁷⁸ De vrouwen beschrijven dat ze ‘altijd bang waren dat iemand erachter zou komen, dat ze zichzelf zouden verraden’.⁷⁹ De dochter van een voormalig inheems Indonesisch ‘troostmeisje’ en een Japanse marineofficier benadrukt bijvoorbeeld ook dat haar uiterlijk haar moeders verleden verraadt, en dat het hele dorp dit gegeven afkeurt⁸⁰. Wanneer reputatieschade is opgelopen is dat vaak onherstelbaar. De verhalen van de ‘troostmeisjes’ uit Indonesië bevestigen dit stuk voor stuk.

Een belangrijke verklaring voor de houding van de inheems Indonesische vrouwen is de tegenstelling van de schaamtecultuur en de schuldcultuur. Antropologen als Ruth Benedict beweerden direct na de Tweede Wereldoorlog al dat schaamte in het westen een minder belangrijk sociaal instrument is dan in veel oosterse culturen.⁸¹ Hoewel deze theorie in de jaren zestig en zeventig in verval raakte, werd deze in de jaren negentig nieuw leven ingeblazen door de studies over het individualisme en het collectivisme die steeds populairder werden.⁸² Hoewel er tegenwoordig door veel wetenschappers een duidelijke kanttekening wordt geplaatst bij de theorie van Benedict, zijn er wel degelijk interessante verschillen op te merken tussen de Nederlandse en Indonesische omgang met het ‘troostmeisjesverleden’ in het licht van deze theorie van schuld- en schaamtecultuur. De gerepatrieerde meisjes kwamen terecht in wat Benedict een westerse schuldcultuur zou noemen. Deze focust zich op de schuldvraag en de mate waarin iemand zich persoonlijk aansprakelijk voelt als er een fout wordt begaan. Er is een objectieve wet of moraal en als die is overtreden staat de schuldvraag centraal. Door toe te geven en te herstellen, en vooral de waarheid te spreken, kunnen we de schuld weer kwijtraken.⁸³ In oosterse culturen, zoals de Indonesische cultuur, of de Japanse die Benedict had onderzocht, is de Aziatische orde veel meer gebaseerd op eer en schaamte. Het gaat hier voornamelijk om de naam die de persoon, familie of groep heeft. Harmonie en respect zijn belangrijker dan de schuldvraag. Gezichtsverlies moet te allen tijde worden voorkomen.⁸⁴ In een schaamtecultuur dient schaamte als een instrument voor gedragscontrole. Slachtoffers geven in een schaamtecultuur daarom meer uitdrukking aan het

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Janssen, *Schaamte en Onschuld*, 157.

⁸⁰ Ibidem, 108.

⁸¹ M.R. Creighton, ‘Revisiting Shame and Guilt Cultures: A Forty Year Pilgrimage’, *Ethos* 18:3 (1990) 279-307, 280.

⁸² D.M.T. Fessler, ‘Shame in Two Cultures: Implications for Evolutionary Approaches’, *Journal of Cognition and Culture* 4:2 (Leiden 2004) 207-262, 208.

⁸³ Mulder, F., ‘De cruciale ingrediënten van een goed excuus, “Ik heb het niet gedaan”’, *De Groene Amsterdammer* (20 december 2017).

⁸⁴ Ibidem.

gevoel van spijt en schaamte, en gaan eerder over tot ontkenning.⁸⁵ Uit angst voor reputatieschade hebben veel vrouwen zich nooit uitgesproken over de gebeurtenissen, bang voor aantasting van de familienaam en haar eer.

Een andere opmerkelijke observatie uit de bronnen, die logischerwijs voortvloeit uit de bovengenoemde context van schaamtecultuur, is de verschillende invulling van de daderrol. Inheemse vrouwen hebben namelijk een veel minder uitgesproken gevoel bij de ‘dader’. In plaats van de Japanse troepen te beschuldigen, zoeken zij de schuld bij zichzelf. Ze benoemen bijvoorbeeld dat ‘het geen slechte mensen waren’⁸⁶, of vragen zich af ‘hoe ze zo diep kunnen zijn gevallen, en hoe ze moeten bidden om ondanks hun zonde toch in de hemel te geraken’.⁸⁷ Zij zijn zelf degenen die ‘de Japanners zomaar hun gang hebben laten gaan’, iets waarvoor zij zich tot op de dag vandaag diep schamen, ‘met name tegenover hun familie en vrienden’.⁸⁸ Een van de vrouwen beschrijft hoe ze het gevoel heeft dat ‘haar moeder is gestorven van verdriet om haar halfrijpe, domme dochter’. Niet alleen zij zelf, maar haar hele omgeving kon geen begrip opbrengen voor de gebeurtenissen en de daden die de vrouwen waren aangedaan. *Malu*, het Indonesische woord voor schaamte, is een van de meest gebruikte woorden in de verhalen van de Indonesische ‘troostmeisjes’.⁸⁹ De morele en religieuze waarden waren in hun ogen ver overschreden, wat maakte dat zij zich enorm schaamden voor de gebeurtenissen. De Indonesische term *malu* weerspiegelt zowel de erkenning van status-inferioriteit als persoonlijke normschendingen in de sociale context, terwijl schaamte in westerse samenlevingen de neiging heeft om de persoonlijke normschendingen en de daaruit voortvloeiende tekortkomingen in zelfrespect te benadrukken.⁹⁰ Met de komst van de pil in Nederland in 1962 werd seks steeds meer gezien als iets waar men van mocht genieten, en wat niet alleen was voorbehouden aan getrouwde stellen.⁹¹ Deze loskoppeling van seks en het huwelijk kan een verklaring zijn voor de minder terughoudende instelling van de (Indo-)Europese groep.

⁸⁵ I. F. Young, P. Razavi, T.R. Cohen, Q. Yang, M. Alabèrnia-Segura, D. Sullivan, ‘A multidimensional approach to the relationship between individualism-collectivism and guilt and shame’, *Emotion* (Washington 2019) online publicatie. <https://doi.org/10.1037/emo0000689>

⁸⁶ Janssen, *Schaamte en Onschuld*, 133.

⁸⁷ Ibidem, 102.

⁸⁸ Ibidem, 52.

⁸⁹ Ibidem, 53.

⁹⁰ N. Vriends, ‘Taijin Kyofusho and Social Anxiety’, 1.

⁹¹ L. Breebaart, ‘De schaduwkant van de seksuele revolutie blijkt wel uit #metoo’, *Trouw* (27 oktober 2017). (geraadpleegd op 14-01-2021).

(Indo-)Europese meisjes geven dan ook een hele andere invulling aan de daderrol. Geen van allen zijn zij van mening dat zij zelf een rol spelen in de schuld van de gebeurtenissen. Ellen benoemt heel duidelijk dat de Japanse troepen ‘tegen elke humane standaard tekeer zijn gegaan, tegen een categorie die in wezen niets met oorlog te maken heeft’⁹² en ook dat ze ‘weet dat ze er niets aan kon doen’.⁹³ Jan benadrukt in haar memoir ook dat ze ‘niet naar Japan was gekomen om te getuigen vanuit een haatgevoel, maar om de Japanse bevolking haar vergiffenis te tonen voor de barbaarse misdaden die haar waren aangedaan’⁹⁴, waaruit impliciet kan worden opgemaakt dat zij volgens haar wel de schuldigen zijn. De vrouwen plaatsen zichzelf in het narratief niet in de schuldrol, de Indo-Europese Lia⁹⁵ noemt zichzelf daarom ook ‘een gevangene die geheel in de macht van de bezetter was’.⁹⁶ Doordat deze vrouwen vanuit hun (Indo-)Europese achtergrond en hun ervaringen in naoorlogs Nederland bloot waren gesteld aan de schuldcultuur, voelen zij dat zij geen rol hebben gespeeld in de schuldvraag. Dit maakt dat zij zichzelf in hun persoonlijke historische narratief niet als ‘de schuldige’ beschouwen, waar de inheems Indonesische meisjes en hun families dat vaak wel doen.

Naast de schuldcultuur is er echter ook een andere verklaring voor deze andere invulling van de schuldrol. Het uitgeven van een memoire, of het laten optekenen van ervaringen zoals Ellen en Jan dat bijvoorbeeld hebben gedaan, is namelijk tegelijkertijd het uitspreken van de wens om de herinneringen te delen met een breder publiek. Iemand kan hiervoor verschillende redenen hebben. In het geval van de ‘troostmeisjes’ is het creëren van bewustzijn rondom het fenomeen een voor de hand liggende drijfveer geweest. Daarnaast is het simpelweg delen van de traumatische herinnering voor veel vrouwen een opluchting en hiermee een onderdeel van het verwerkingsproces geweest. Het is echter belangrijk om te beseffen dat de uitgegeven memoires hoogstwaarschijnlijk ook tot doel hebben gehad om het politieke excuus van Japan af te dwingen. Met het oog op publicatie, en de kennis over de afloop van de gebeurtenissen, is het waarschijnlijk dat bepaalde delen niet geheel waarheidsgetrouw zijn om de schuldvraag kracht bij te zetten. Dit kan dan ook een verklaring zijn voor de manier waarop zij over de Japanners spreken. Deze vrouwen ‘doen het niet voor zichzelf, maar voor allen die hetzelfde ondergaan hebben’.⁹⁷ Het kunnen aanwijzen van een dader is in dit

⁹² Goos, *Gevoelloos op Bevel*, 18.

⁹³ *Ibidem*, 75.

⁹⁴ Ruff-O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 149.

⁹⁵ In verband met privacy is deze naam gefingeerd door Marguerite Hamer-Monod de Froideville.

⁹⁶ Hamer-Monod de Froideville, *Geknakte Bloem*, 52.

⁹⁷ Goos, *Gevoelloos op bevel*, 109.

geval een veel hogere prioriteit dan bij de groep vrouwen die minder activistisch zijn opgesteld met betrekking tot het excuus, zoals veel inheems Indonesische vrouwen. Het uitgeven van een memoire en hiermee het creëren van een bewustzijn functioneert dan voornamelijk als instrument om het excuus af te dwingen. Japan zag er echter tijdens de oorlog al op toe dat de schuldvraag door hen ontweken kon worden, wat een groot onderdeel is geweest van de zwijgcultuur die zou ontstaan.

2.3 Het ontstaan van een zwijgcultuur: de invloed van de historische context in Nederland en Indonesië

Voor het aanwakkeren van de schuldgevoelens van de ‘troostmeisjes’ hadden de Japanse troepen meerdere technieken. Allereerst werden de meisjes bij aankomst in het bordeel direct gedwongen om een contract te tekenen waarmee zij bevestigden vrijwillig hun diensten aan het Japanse leger aan te bieden. Deze contracten waren echter volledig in het Japans geschreven om de inhoud ervan onbekend te houden. Jan schrijft dat de vrouwen die door de onduidelijkheid van het contract weigerden te tekenen ‘fysiek werden bedreigd tot ze instemden met het zetten van hun handtekening’.⁹⁸ Daarnaast werden de vrouwen bij terugkomst uit de bordelen vaak in een geïsoleerd gedeelte van de kampen ondergebracht. Hiermee wilden de Japanners voorkomen dat de ervaringen gedeeld werden en de werkelijke gebeurtenissen aan het licht zouden komen.⁹⁹ Vervolgens werd verteld dat deze vrouwen geïsoleerd werden omdat zij vrijwillig als prostituee voor de Japanners hadden gewerkt:

Op de een of andere manier deden er nog steeds geruchten de ronde waarom we in afzondering werden gehouden en op wrede wijze gaven ze ons kamp de naam 'Hoeren Kamp'. Ze dachten dat we vrijwilligers waren geweest in bordelen voor de Japanners. Ze geloofden ook dat we hierdoor een speciale behandeling en voedsel kregen.¹⁰⁰

De Japanners wisten op sluwe wijze de verhalen rondom de teruggekeerde ‘troostmeisjes’ te presenteren alsof zij zich vrijwillig hadden aangemeld voor het werk om hiermee een

⁹⁸ Ruff-O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 78.

⁹⁹ Ruff-O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 115.

¹⁰⁰ Ruff O’Herne, *Fifty Years of Silence*, 115.

voorkeursbehandeling te krijgen. Dit beeld zou lange tijd van kracht blijven in de representatie van de ‘troostmeisjes’. Zodra de oorlog voorbij was, en veel van de (Indo-)Europese meisjes terugkeerde naar Nederland, werden zij in de naoorlogse samenleving vaak gezien als de Aziatische tegenhanger van de ‘moffenhoer’. Met deze denigrerende term worden vrouwen aangeduid die tijdens de oorlog een relatie hadden met een Duitse soldaat, of hiervan werden verdacht. Zij werden in de eerste dagen na de bevrijding publiekelijk aan de schandpaal genageld. Uiteindelijk hielp deze sociale omgeving van vijandigheid bij het creëren van een cultuur die voormalige ‘troostmeisjes’ nog meer het zwijgen oplegde. De ‘troostmeisjes’ werden door de vermenging van de Nederlandse en de Indonesische oorlogservaringen op één en dezelfde manier beschouwd, waarbij werd aangenomen dat de ‘troostmeisjes’, net zoals de ‘moffenhoeren’, op vrijwillige basis een seksuele relatie aan waren gegaan met de bezetter. Door de grote repatriëringsstroom werden verhalen over de ‘troostmeisjes’ direct na het eindigen van de tweede wereldoorlog in Nederland verspreid. Ellen van der Ploeg werd hier na terugkomst in Nederland direct mee geconfronteerd toen haar moeder opvang vroeg bij haar broer in Den Haag, die aan iedereen onderdak wilde bieden behalve aan Ellen, ‘want die had de hoer gespeeld’.¹⁰¹ Ook de inheems Indonesische vrouwen wiens verleden bekend was in de omgeving werden soms hun leven lang nog nageroepen met ‘Jappenhoer’. Het Europese oorlogsverleden raakte verstrengeld met het Indische oorlogsverleden, wat zorgde voor een zeer schadelijke beeldvorming rondom de ‘troostmeisjes’.

Ook het grote gebrek aan informatie over de Japanse bezetting heeft bijgedragen aan de schadelijke beeldvorming rondom de ‘troostmeisjes’. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er nauwelijks sprake geweest van informatievoorziening uit Nederlands-Indië. ‘Informatie over internering van krijgsgevangenen en burgers, over dwangarbeid en over honger en ellende van Indonesiërs, Chinezen en Indo-Europeanen buiten de kampen drong nauwelijks tot Nederland door.’¹⁰² De Nederlandse oorlogservaringen overschaduwden de herinnering aan voormalig Nederlands-Indië, waardoor de voormalige ‘troostmeisjes’ niet de ruimte vonden om hun ervaringen uit te spreken. Het grootste gedeelte van de Nederlands-Joodse gemeenschap was weggevaagd door de vervolgingen onder de Duitse bezetter. Ruim 110.000 Nederlandse Joden

¹⁰¹ Goos, *Gevoelloos op bevel*, 92.

¹⁰² E. Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument. Vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 114:2 (1999) 192–222 <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.4948>, 195.

keerden niet terug uit de kampen.¹⁰³ Daarnaast had de strenge winter van 1944-1945 het leven van twintig tot vijftigduizend mensen geëist. Nederland was door deze verliezen met name gepreoccupeerd met de oorlogsgebeurtenissen die zich veel dichterbij huis hadden afgespeeld.¹⁰⁴ De ‘troostmeisjes’ werden hierdoor vrijwel direct naar de achtergrond van de oorlogsherinnering verbannen. De Nederlandse regering heeft hierdoor ook lange tijd niet actief meegewerkt aan het verkrijgen van een excuus van de Japanse regering, waardoor de ‘troostmeisjes’ het heft in eigen handen moesten nemen in de jaren negentig.

Hoofdstuk 3 – Van collectief geheugen naar herinneringscultuur

3.1 De Japans-Nederlandse relatie

De Nederlands-Japanse relatie gaat al eeuwen ver terug tot het jaar 1609, toen de Japanse shogun Tokugawa Ieyasu de Nederlanders een handelspas verleende waarmee Nederlandse schepen vrije toegang kregen tot Japanse havens.¹⁰⁵ Hiermee begon een periode van 250 jaar exclusief Nederlands handelsbetrekkingen met Japan. Nederland kende een uitzonderingspositie binnen de ruim 200 jaar durende afsluitingspolitiek van het Japanse Keizerrijk.¹⁰⁶ Toen de Nederlandse regering na de oorlog de betrekkingen met Japan wilde normaliseren, ging dat de slachtoffers van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië veel te snel. Zij hadden het gevoel dat hun oorlogsleed, vergeleken met de aandacht die er was voor de gevolgen van de Duitse bezetting van ons land, onderbelicht bleef.

Hoewel de Nederlandse pers zich in de jaren vijftig en zestig opvallend stil hield over de staatsbezoeken die plaatsvonden tussen Nederland en Japan, sloeg dit in één keer om toen keizer Hirohito in 1971 een onofficieel bezoek aan Nederland bracht. Dit stuitte veel repatrianten tegen de borst, omdat Hirohito in hun ogen een oorlogsmisdadiger was. Dit leidde dan ook tot veel protesten. Pas 29 jaar later, in 1990, zou de opvolger van Hirohito, keizer Akihito, opnieuw een bezoek brengen aan Nederland. Hij en zijn echtgenote legden toen een krans bij het monument op de Dam. Akihito stelde toen 'oprecht bedroefd' te zijn dat Japan en Nederland tijdens de Tweede

¹⁰³ <https://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/gedeporteerde-joden> (geraadpleegd op 4-1-2021).

¹⁰⁴ <https://nos.nl/artikel/2016379-slachtoffers-hongerwinter-in-kaart-gebracht.html> (geraadpleegd op 28-12-2020).

¹⁰⁵ <https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/koloniaal-verleden/nederland-en-japan-400-jaar-handel> (geraadpleegd op 28-12-2020).

¹⁰⁶ Ibidem.

Wereldoorlog in conflict waren geraakt.¹⁰⁷ Hierna leken de verstoorde betrekkingen langzaam te helen, en in 2009 werd er zelfs een speciale 5-euromunt uitgegeven ter viering van 400 jaar Japans-Nederlandse betrekkingen. Hoe kan de Japanse weerstand tegen een officieel excuus verklaard worden?

3.2. Het Japans historisch revisionisme en de representatie van ‘troostmeisjes’ in de hedendaagse Nederlandse samenleving

Hoewel Japan in 2015 haar excuses aanbood aan de Koreaanse ‘troostmeisjes’, zijn er de laatste jaren steeds meer geluiden vanuit de Japanse politiek, media en bedrijven te horen die het dwangprostitutiesysteem als onwaar en beledigend voor Japan beschouwen. Het historisch revisionisme vanuit deze politiek rechtse vleugel wordt steeds sterker en wint meer en meer populariteit onder de Japanse jeugd. Nieuwe generaties die verder weg staan van het verleden hebben er minder moeite mee de historische werkelijkheid te relativiseren.¹⁰⁸ De Japanse regering weigert nog steeds erkenning te geven aan de misdaden, en houdt hiermee een schadelijke beeldvorming van de ‘troostmeisjes’ in stand.

De Nederlandse herinneringscultuur is op dit moment dus onderhevig aan pogingen van de Japanse regering om het dwangprostitutiesysteem te bagatelliseren, of zelfs te ontkennen. Ook de Nederlandse overheid heeft hier een grote rol in gespeeld. Naar aanleiding van de verschillende getuigenissen van Nederlandse vrouwen zette de Nederlandse overheid in 1993 een onderzoek in gang over de dwangprostitutie.¹⁰⁹ Dit officiële rapport heeft de schadelijke beeldvorming rondom de ‘troostmeisjes’ met name bevestigd. Het concludeert dat er ‘met zekerheid 65 en naar alle waarschijnlijkheid driehonderd Nederlandse vrouwen slachtoffer van dwangprostitutie zijn geworden op de eilanden Java en Sumatra’.¹¹⁰ Dit terwijl de schatting van slachtoffers in Nederlands-Indië momenteel op tientallen duizenden ligt. Door de afwezigheid van een groot gedeelte van het bewijsmateriaal, bijvoorbeeld door het verbod op publicatie op grond van persoonlijke levenssfeer van de betrokkenen, was het onderzoek incompleet.

¹⁰⁷ ‘Ik moet het nog altijd verwerken’, *Trouw* (24 mei 2000).

¹⁰⁸ H. De La Croix, <http://www.indischhistorisch.nl/tweede/oorlog-en-berisap/oorlog-en-berisap-troostmeisjes-de-japanse-onwil-om-echt-te-erkennen/> (geraadpleegd op 28-12-2020).

¹⁰⁹ Molemans, *Levenslang Oorlog*, 16.

¹¹⁰ Ibidem.

Het AWF (Asian Women's Fund) werd opgericht in 1994 om in die hoedanigheid uitkeringen te verstrekken aan de slachtoffers van het dwangprostitutiesysteem in heel Azië. Nederland en Indonesië hadden verschillende wensen met betrekking tot de verdeling van het te besteden bedrag. Waar Nederland instemde met een individuele uitkering voor ieder 'troostmeisje', wilde Indonesië dat het bedrag gebruikt zou worden voor de ontwikkeling van de welzijnsvoorzieningen voor ouderen in heel Indonesië.¹¹¹ Hiervoor hadden zij drie redenen:

1. Het zou buitengewoon moeilijk zijn om voormalige troostvrouwen te authenticiseren;
2. Het was belangrijk om de eer van de voormalige troostvrouwen en hun families te beschermen;
3. De kwestie van herstelbetalingen van Japan aan Indonesië was al geregeld bij eerdere akkoorden, met name het Vredesverdrag in 1958.¹¹²

Voor het uitkeren van de schadevergoedingen werd in Nederland in 1998 het PICN (Project Implementation Committee Netherlands) opgericht. In totaal hebben 78 Nederlanders aanspraak gemaakt op deze uitkering.¹¹³ Veel vrouwen hebben deze uitkering echter ook geweigerd, om duidelijk te maken dat het hen niet om financiële compensatie gaat, maar om een officieel excuus. Inheems Indonesische vrouwen spreken juist vaker uit dat zij het gevoel hebben dat hen tekort is gedaan. Toen zij vroegen om compensatie werd hen verteld dat ze 'niet om geld moesten bedelen'.¹¹⁴ Het feit dat de Nederlandse 'troostmeisjes' individueel de optie hadden om aanspraak te maken op de uitkering, en hiermee door het AWF erkend te worden als 'troostmeisje', maakt dat zij daarmee ook met meer 'authenticiteit' ruimte in de herinneringscultuur konden opeisen. Dit kan dan ook een verklaring zijn waarom deze vrouwen zich eerder activistisch uit hebben gesproken over het uitblijven van het Japanse excuus.

Ondanks het feit dat organisaties als PICN en JES (Stichting Japanse Ereschulden) in Nederland de vrouwen vanaf de jaren negentig actief bij hebben gestaan, en hiermee ook meer bewustzijn wilden creëren rondom de gebeurtenissen, is er in Nederland nergens een uniek herdenkingsteken ter ere van de 'troostmeisjes' opgericht. Op het landgoed Bronbeek in Arnhem, zijn in de loop van de tijd monumenten en andere herdenkingstekens geplaatst voor verschillende te onderscheiden gevallen en slachtoffers van de oorlog in Indië. De 'troostmeisjes' worden

¹¹¹ <https://awf.or.jp/e3/indonesia-00.html> (geraadpleegd op 10-1-2021).

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Molemans, *Levenslang Oorlog*, 293.

¹¹⁴ Janssen, *Schaamt en Onschuld*, 199.

herdacht tezamen met de slachtoffers uit de vrouwenkampen. Dit gebeurt bij het Vrouwenmonument dat dateert uit 1971.¹¹⁵ Tijdens de jaarlijkse Indië-herdenking wordt er tegenwoordig vrijwel geen woord meer gerept over de ‘troostmeisjes’, terwijl zij in 2007 centraal stonden in de nationale herdenking. Hoewel de ‘troostmeisjes’ in de jaren negentig vol in de belangstelling stonden door de reeks getuigenissen die naar buiten werden gebracht, is het tegenwoordig een historische episode waar relatief weinig aandacht aan wordt geschonken.

De plotselinge bekendheid van het fenomeen in de jaren negentig zorgde voor een boost van informatie over de gebeurtenissen. In combinatie met de massaverkrachtingen die plaats hadden gevonden in de Joegoslavische oorlogen werd verkrachting als oorlogsmisdaad een veel bestudeerd onderwerp. Door de verborgenheid van veel documenten werd het onderwerp echter al snel overschaduwd door de gebeurtenissen in Bosnië-Herzegovina. Trouw schreef in 1996: ‘Nooit eerder zijn op zo grote schaal en zo systematisch vrouwen verkracht. Aantallen van 20.000 tot 50.000 systematisch verkrachte vrouwen en 5000 verkrachte mannen, waarvan sommigen twintig keer op een dag, zijn volstrekt nieuw’.¹¹⁶ Hierdoor werd het ‘troostmeisjessysteem’ slechts een aantal jaren na de eerste getuigenis alweer gebagatelliseerd door de Nederlandse media. De dynamiek van het herinneren en het vergeten vond plaats in snelle en krachtige beweging, die zijn hoogtepunt bereikte in de jaren negentig en hierna langzaam afvlakte. Door de combinatie van bovenstaande omstandigheden is er in de huidige samenleving noch een fysieke, noch een symbolische duurzame herinneringsplaats voor de ‘troostmeisjes’ ontstaan.

Conclusie

Ondanks het feit dat de ‘troostmeisjes’ in Nederlands-Indië dezelfde structurele verkrachtingen en mishandelingen door de Japanse bezetter zijn ondergaan, is de manier waarop zij de gebeurtenissen in het historisch narratief plaatsen zeer divergent. Deze verschillen zijn te wijten aan de afwijkende naoorlogse omstandigheden in Nederland en Indonesië, op zowel nationaal-historisch als sociaal-cultureel vlak. In deze bachelorscriptie is onderzocht hoe de meest persoonlijke en individuele herinneringen aan traumatische oorlogservaringen geplaatst kunnen worden in de bredere context

¹¹⁵ <http://www.indischhistorisch.nl/tweede/oorlog-en-bersiap/oorlog-en-bersiap-troostmeisjes-de-japanse-onwil-om-echt-te-erkennen/> (geraadpleegd op 28-12-2020).

¹¹⁶ B. Berger, ‘Verkrachting als oorlogsmisdaad’, *Trouw* (27 november 1996).

van het collectieve geheugen en de nationale herinneringscultuur. Hierin vormden verschillende memoires en biografieën de basis, om op die manier te begrijpen hoe herinneringen gevormd worden door interne factoren zoals trauma, maar ook door externe factoren zoals de nationale context en de sociaal-culturele kenmerken die daarbij horen. De wisselwerking tussen individu en samenleving zoals Wulf Kansteiner deze beschrijft blijkt een grote rol te spelen in de manier waarop men een herinnering vormt, en waarop deze verteld wordt. Deze uiting blijkt onlosmakelijk verbonden te zijn met de waarden en normen van de natie waarin de ‘troostmeisjes’ na de gebeurtenissen in terecht kwamen.

Nederland en Indonesië werden in 1949 definitief van elkaar gescheiden, en door de grote repatriëringsbeweging zo ook de inheems Indonesische en (Indo-)Europese ‘troostmeisjes’. Los van elkaar hebben beiden groepen een collectief geheugen gevormd, die beïnvloedt is door de twee samenlevingen. De sociale, culturele en historische context van de twee samenlevingen zorgden voor een klimaat waarin het uitermate lastig was om als slachtoffer van het dwangprostitutiesysteem naar voren te treden. Dit jarenlange zwijgen heeft onvermijdelijk een grote invloed gehad op de manier waarop de vrouwen zich de gebeurtenissen herinneren. In tegenstelling tot egodocumenten zoals dagboeken zijn de verhalen en getuigenissen van de ‘troostmeisjes’ pas jaren na de daadwerkelijke gebeurtenissen opgetekend. Dit maakt het onmogelijk om details en aantallen te achterhalen. Hoewel aan mag worden genomen dat veel van de verhalen van de ‘troostmeisjes’ verdrongen, vervormd, weggelaten of verzonnen zijn, wil dit niet zeggen dat deze geen historische waarde hebben. Juist het bestuderen van herinneringen en de plaatsing binnen de bredere context van het collectief geheugen en de herinneringscultuur zorgt voor een nieuw perspectief op dergelijke bronnen. De sociale kaders van een samenleving hebben onvermijdelijk invloed op de vertellingen en getuigenissen en het is voor historici van groot belang om zich hier bewust van te zijn.

Zo snel als de aandacht voor de ‘troostmeisjes’ was gekomen, zo snel verdween deze ook weer. Op sporadische kranten- en tijdschriftartikelen na blijft het rondom de historische episode van de ‘troostmeisjes’ tegenwoordig angstvallig stil. Zowel in nationale herdenkingen als in het onderwijs in zowel Nederland, Indonesië en Japan ontbreekt vaak enig spoor van de ‘troostmeisjes’. Zij worden gegeneraliseerd met de gehele groep van vrouwelijke slachtoffers in de tweede wereldoorlog in Japanse kampen. Verkrachtingen in oorlogstijd vinden tegenwoordig nog

altijd plaats en het belichten en onderzoeken van deze gebeurtenissen is daarom van belang om het fenomeen te begrijpen en hopelijk ooit te beëindigen. Met het oog op toekomstig onderzoek zou het zeer interessant zijn om nationale verschillen in collectief geheugen en herinneringscultuur te bestuderen over het hele geografische gebied waar het dwangprostitutiesysteem van kracht is geweest. Zo zal Japan in de nabije toekomst hopelijk haar zonde onder ogen komen en de ‘troostmeisjes’ de erkenning verschaffen waar zij met zo velen voor hebben gevochten.

Bibliografie

Alexander, J. C., ‘Toward a Theory of Cultural Trauma, Cultural Trauma and Group Identity’ in: Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser en Piotr Sztompka eds., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley 2004) 1-30.

Ars, B., *Troostmeisjes, Verkrachting in de Naam van de Keizer* (Amsterdam 2000).

Assmann, A., ‘Re-framing memory: Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past’ in: Karin Tilmans, Frank van Vree en J. M Winter eds., *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe* (Amsterdam 2010) 35-50.

Breukelen, van L., *Gevangen herinneringen, De rol van kampdagboeken in de verwerking en beeldvorming van de Japanse interneringskampen* (Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Utrecht, Utrecht 2014).

Creighton, M.R., 'Revisiting Shame and Guilt Cultures: A Forty Year Pilgrimage', *Ethos* 18:3 (1990) 279-307.

Fessler, D.M.T., 'Shame in Two Cultures: Implications for Evolutionary Approaches', *Journal of Cognition and Culture* 4:2 (Leiden 2004) 207-262.

Frijhoff, W., *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).

Green, A., *Cultural History: Theory and History* (New York 2008).

Hamer-Monod de Froideville, M., *Geknakte bloem: acht vrouwen vertellen hun verhaal over Japanse militaire dwangprostitutie* (Delft 2013).

Janssen, H., *Schaamte en onschuld, het verdrongen oorlogsverleden van troostmeisjes in Indonesië* (Amsterdam 2010).

Kimura, M., 'Narrative as a site of subject construction, The Comfort Women Debate', *Feminist Theory* 9 (Los Angeles 2008) 5-24.

Locher-Scholten, E., 'Van Indonesische urn tot Indisch monument. Vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië', *BMGN - Low Countries Historical Review* 114:2 (1999) 192-222 <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.4948>.

Nora, P. 'The Era of Commemoration', in P. Nora and L. D. Kritzman eds., *Realms of Memory: The Construction of the French Past III* (New York 1996), 609-637.

Poelgeest, L. van, *Rapport over de gedwongen prostitutie van Nederlandse vrouwen in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting* (1994 Den Haag).

Roos, J.P., Reality or Nothing! False and repressed memories and autobiography, in M. Chamberlain eds. *Trauma and Life Story. Memory and Narrative* (2000) online publicatie.

Ruff-O'Herne, J., *Fifty Years of Silence: The Extraordinary Memoir of a War Rape Survivor* (Sydney 1994).

Vriends, N., Pfalz, M., Novianti, P., Hadiyono, J., 'Taijin Kyofusho and Social Anxiety and Their Clinical Relevance in Indonesia and Switzerland', *Frontiers in Psychology* 4:3 (2013) online publicatie [10.3389/fpsyg.2013.00003](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00003).

Young, I. F., Razavi, P., Cohen, T. R., Yang, Q., Alabèrnia-Segura, M., Sullivan, D. (in press). A multidimensional approach to the relationship between individualism-collectivism and guilt and shame. *Emotion* (2019) online publicatie <https://doi.org/10.1037/emo0000689>.

Webartikelen

Digitaal museum, 'The Comfort Women Issue and the Asian Women's Fund', <https://awf.or.jp/e3/indonesia-00.html>. (geraadpleegd op 2-1-2021)

De La Croix, H., <http://www.indischhistorisch.nl/tweede/oorlog-en-bersiap/oorlog-en-bersiap-troostmeisjes-de-japanse-onwil-om-echt-te-erkennen/> (geraadpleegd op 28-12-2020).

<https://nos.nl/artikel/2016379-slachtoffers-hongerwinter-in-kaart-gebracht.html> (geraadpleegd op 28-12-2020).

<https://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/gedeporteerde-joden> (geraadpleegd op 4-1-2021).

<https://archieff.ntr.nl/deoorlog/page/mappen/781607/'Azie+voor+de+Aziaten'.html> (geraadpleegd 14-1-2021).

Krantenartikelen

Mulder, F., 'De cruciale ingrediënten van een goed excuus, "Ik heb het niet gedaan"', *De Groene Amsterdammer* (20 december 2017).

Breebaart, L., 'De schaduwkant van de seksuele revolutie blijkt wel uit #metoo', *Trouw* (27 oktober 2017).

'Ik moet het nog altijd verwerken', *Trouw* (24 mei 2000).

Berger, B., 'Verkrachting als oorlogsmisdaad', *Trouw* (27 november 1996).